

## Οι Λευκαδίτες ιστορικοί των αφανών

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

Το Συμπόσιό μας μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια του Συνεδρίου που οργάνωσε το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας, στην ίδια αίθουσα, στις 5-7 Αυγούστου 2008: *Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της, 19ος-20ός αι.*, αφού πολλά από τα ερωτήματα και κάποια από τα συμπεράσματά του οδήγησαν στην κατάστρωση του προγράμματος αυτού του Συμποσίου: *Οι αφανείς της λευκαδίτικης ιστορίας*. Και για να δικαιολογήσω αυτόν το συσχετισμό, παραθέτω ένα απόσπασμα από την ανακοίνωση του Δημήτρη Αρβανιτάκη στο περυσινό Συνέδριο:

*Ως προς την άλλη παράμετρο, την επιθυμία του [Πάνου Γ. Ροντογιάννη] να δώσει φωνή στις «σιωπηλές κοινωνικές ομάδες της ιστορίας», αυτό μας φέρνει σε μιαν άλλη προβληματική της τοπικής ιστορίας, και μάλιστα της επτανησιακής. Θυμίζω την πολύσημη φράση που αποδίδεται στον Διονύσιο Ρώμα: «Αλίμονό μας όταν έρθει η ώρα να γράψουν οι χωριάτες την ιστορία των νησιών!». Ο Ρώμας εδώ μιλούσε για μια μετακίνηση του ομιλούντος ιστορικού υποκειμένου, για μια μετακίνηση του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος, για μια διαφοροποίηση δηλαδή της ιστορικής οπτικής. Σχηματικά: από την ιστορία-αυτοβιογραφία των ευγενών σε μια ιστορία της κοινωνίας: από μια ιστορία-πιστοποίηση της ταξικής ιδιοκτησίας του τόπου σε μια ιστορία που διανοίγει το φακό της για να περιλάβει ευρύτερα στρώματα και να αποκαλύψει τους μηχανισμούς<sup>1</sup>.*

Ο σχεδιασμός του Συμποσίου επιφύλαξε στη δική μου ανακοίνωση να συντηρήσει τα ερωτήματα και να ξεδιπλώσει την ιχνηλασία για τους Λευκαδί-

---

1. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Οι ξένες κυριαρχίες στη Λευκάδα (1797-1864)», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της 19ος-20ός αι.*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 5-7 Αυγούστου 2008, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα 2009, σ. 134.

τες ιστορικούς των αφανών και τις κοινωνικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις που οδήγησαν στην έρευνα των πηγών της ιστορίας, με τα κατάλληλα ερωτήματα και ύστερα στη συγγραφή ιστορικών έργων, που φαίνεται να τα δέχτηκε, «σα να τα περίμενε», η λευκαδίτικη κοινωνία, καθώς απαντούσαν στο αίτημα της ιστορικής αυτογνωσίας της, του συγχρονισμού της με τα ιστοριογραφικά κατακτημένα των άλλων Ιόνιων νησιών αλλά και των ανανεωμένων σύγχρονων ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα και στον κόσμο.

Ο κύριος σκοπός του Συμποσίου μας, όμως, είναι να αναδειξει κάποιους από τους αφανείς μάρτυρες της λευκαδίτικης ιστορίας, των οποίων τη μαρτυρία αξιοποίησαν οι ιστορικοί και έτσι τους δόθηκε η ευκαιρία να ενισχύσουν, κυρίως ποιοτικά, τις τεκμηριωτικές τους δυνατότητες για να περάσουν από την εξωτερική ιστορία των κυριάρχων και των θεσμών τους και τη συμβαντολογική στρατιωτική και διπλωματική ιστορία στους δρόμους προς μια συνθετική κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία, με κυρίαρχο αίτημα την ανίχνευση της αμφίσημης πάντα ιστορικής κατηγορίας «λαός» που έζησε σε αυτόν τον τόπο και τον σφράγισε με τα έργα του, σε μια ενιαία ιστορική πραγματικότητα, εν πολλοίς ιδιοπρόσωπη, σε πολλαπλά επίπεδα, αγροτικά πρωτίστως αλλά και αστικά με εντονότερους και αποτελεσματικότερους διαφοροποιητικούς χαρακτήρες.

Στο σημείο αυτό και πριν αρχίσω να σας διαβάζω την ανακοίνωσή μου επιτρέψτε μου να σημειώσω ότι χάρη στη γενναιοδωρία του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Λευκάδας, του Δημάρχου Λευκαδίων και Προέδρου του Βασίλη Φέτση και του πανταχού μαχόμενου Αντιπροέδρου του Βασίλη Θερμού, έχουμε τυπωμένα τα *Πρακτικά του Συνεδρίου, Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της, 19ος-20ός αι.*, με τα κείμενα δέκα ανακοινώσεων, διευρυμένα και πυκνά υπομνηματισμένα, μια επιλογή βιβλιογραφίας της λευκαδικής ιστοριογραφίας και ευρετήριο κυρίων ονομάτων (303σ.). Μπορούμε, λοιπόν, και από αυτήν την άποψη να είμαστε ευχαριστημένοι γιατί, τώρα που αρχίζουμε το Συμπόσιό μας για να καταθέσουμε και να συζητήσουμε νέες απόψεις, έχουμε στη διάθεσή μας, ευπρόσωπα και καλαισθητά, τα *Πρακτικά* με τις γνώσεις που αθροίστηκαν στο περυσινό Συνέδριο. Καθώς δεν ξεχνάμε ότι η ίδια Δημοτική Αρχή, στο πλαίσιο εκείνου του Συνεδρίου, μας πρόσφερε τις φωτοανατυπώσεις των εξαντλημένων σημαντικότερων έργων του Σπυρίδωνα Α. Βλαντή και του Κωνσταντίνου Γ. Μαχαιρά<sup>2</sup>, πρέπει να την ευχαρι-

2. *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797). Ιστορικών δοκίμιον υπό Σπυρίδωνος Α. Βλαντή*, εν Λευκάδι εκ του τυπογραφείου Αδελφών Α. Σιρίμπαση, 1902. Φωτοανατύπωση με τη στήριξη του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Βιο-εργογραφία του Σ. Α. Βλαντή (1855-1938), εκδ. Πορεία, Αθήνα 2008, 8ο μικρό, σ. λθ' + 175 + XV· *Κωνστ. Γ. Μαχαιρά, Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήναι 1951. Φωτοανατύπωση με τη στήριξη του Πνευματικού

στήσουμε συνολικά, γιατί εξασφάλισε τις καλές προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση αυτού του εκδοτικού έργου με το οποίο έκλεισε σε ένα χρόνο και τρεις μήνες ο οργανωτικός και ο εκδοτικός κύκλος εκείνου του Συνεδρίου.

\* \* \*

Οι Λευκαδίτες ιστορικοί των αφανών θα μπορούσαν να προσδιοριστούν με την αναζήτηση της τουλάχιστον δίστημης έννοιας «λαός» στο έργο τους και την ανάδειξή του σε ιστορική κατηγορία. Παραθέτω την άποψη του Νίκου Γ. Σβορώνου για τις δύο κυρίαρχες σημασίες της έννοιας<sup>3</sup>:

*Μια χρήση που θα τη λέγαμε εθνολογική, είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία λαός είναι το σύνολο των ανθρώπων που από μια στιγμή και πέρα γίνεται έθνος. Κατά την εθνολογική αυτή αντίληψη η έννοια «λαός-έθνος» περιέχει το σύνολο των ανθρώπων που μιλούν την ίδια γλώσσα και που έχουν αναπτύξει έναν πολιτισμό με ίδιες βασικές αξίες. Συγχρόνως, υπάρχει μία άλλη χρήση, περισσότερο περιορισμένη, θα τη λέγαμε κοινωνιολογική, όπου στην έννοια λαός δεν περιέχεται παρά μόνο το τμήμα εκείνο ενός έθνους που μένει έξω από την κυρίαρχη τάξη και που μένει αμέτοχο στη δημιουργία ενός λόγιου επίσημου πολιτισμού. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, μιλώντας για ελληνική παράδοση, για ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, οι μελετητές αναφέρονται κυρίως στα στοιχεία που πηγάζουν και αναπτύσσονται μέσα στη δεύτερη αυτή ομάδα, στην οποία κυριαρχεί ο αγροτικός κόσμος.*

Θα μπορούσαμε στο ίδιο πνεύμα να προσθέσουμε για τη Λευκάδα και τα λαϊκά στρώματα της πόλης, αλλά και πάλι δεν θα είμαστε ευχαριστημένοι για το ξεχώρισμα των αφανών, που αναζητούμε, από το κοινωνικό σύνολο, όπως το επιδίωκαν οι κυρίαρχοι, αλλά δεν το αποδέχονταν πάντα οι αφανείς και το ανέτρεπαν στην πορεία οι πραγματικότητες. Ο Φίλιππος Ηλιού διατύπωσε μια πρόταση που είναι κοντά στις αντιλήψεις μας για την ιστορία και η λευκαδική ιστοριογραφία, που ανέτρεψε την παραδοσιακή αντίληψη για μια ιστορία των κρατούντων, διεκδικώντας μοίρα για τους αφανείς, δεν φαίνεται να είναι έξω από το πλαίσιο αυτής της θέσης<sup>4</sup>:

Κέντρου Δήμου Λευκάδας. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Βιο-εργογραφία του Κ. Γ. Μαχαιρά (1882-1967), εκδ. Πορεία, Αθήνα 2008, 8ο, σ. κδ' + 2 + 320 + XXI.

3. «Η έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Διάρκειες και τομές». Συνομιλητές Φ. Ηλιού, Ν. Σβορώνος, *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 4β (1980) 77.

4. Στο ίδιο, σ. 86-87 [= Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού*

*Ωστόσο, μια διαφορετική ιστορική αντίληψη, που αντιπροσωπεύει και μια διαφορετική αντίληψη για το επάγγελμα του ιστορικού, αρχίζει σιγά σιγά να ριζώνει και στον κορμό της ελληνικής ιστοριογραφίας: και ο Νίκος Σβορώνος δεν είναι βέβαια αμέτοχος σ' αυτούς τους νέους προσανατολισμούς. Η διαφορετική αυτή αντίληψη προσπαθεί να αποφύγει τα νεφελώματα και τις ισοπεδωτικές καταστάσεις, όσες δημιουργούνται με τη χρήση γενικών και απροσδιόριστων εννοιών που ερμηνεύουν τα πάντα χωρίς να εξηγούν τίποτα. Αντί για ένα αφηρημένο και μυθικό πλάσμα αποκαλούμενο λαός –με κεφαλαίο πάντα το λ– προσπαθεί να επισημάνει τις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες που με την παρουσία τους σε συγκεκριμένους ιστορικούς χρόνους, μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες δημιουργούν τη ζωή τους και την ιστορία. Όταν θα έχει γίνει αυτό, τότε και ο λαός της ιστοριογραφίας μπορεί να έχει αποκτήσει μια πιο ιστορική διάσταση, σαν συνθετικό σύνολο, συγκεκριμένο, κοινωνικών κατηγοριών και κοινωνικών τάξεων που, μέσα από πολλαπλές συγκλίνοσες και, κυρίως, μέσα από διαρκείς ανταγωνισμούς και συνεχείς αντιπαραθέσεις, συγκροτούν το ζωντανό σώμα του κοινωνικού σχηματισμού.*

Όσοι μελετάμε προβλήματα της ιστορίας της λευκαδικής ιστοριογραφίας και αναζητάμε μια υποτιθέμενη χρονική τομή, ύστερα από την οποία τα αγροτικά στρώματα και οι λαϊκές τάξεις της πόλης γίνονται αντικείμενο της ιστοριογραφίας, είμαστε υποχρεωμένοι να ανιχνεύσουμε την προεργασία που οδήγησε σε αυτήν την τομή, συνδέοντας τους κρίκους της πορείας προς τη νομιμοποίηση των στρωμάτων αυτών και να προσδιορίσουμε τους αναβαθμούς της μερικής ένταξης των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών στη συνολική λευκαδίτικη ταυτότητα, που προηγείται της αναγνώρισης της κοινωνικής και οικονομικής τους συμβολής στα κατορθωμένα της ζωής του τόπου. Καλούμαστε λοιπόν να κατανοήσουμε τις ανάγκες και τις μεταβολές, οι οποίες δημιούργησαν τις οσμώσεις που μετακίνησαν τις νοοτροπίες προς την παραδοχή του ενιαίου πολιτισμού από τα κυρίαρχα στρώματα και κυρίως τους φωτισμένους γόνους τους.

Τα χρόνια που πραγματοποιούνται αυτές οι νοοτροπικές αλλοιώσεις και μεταβολές εντοπίζονται στους καιρούς της Ένωσης με τη ριζοσπαστικοποίηση γόνων της αρχοντικής τάξης, που συναντώνται με τα αστικά στρώματα και αποκαθιστούν συνδέσεις με τον αγροτικό κόσμο. Εκείνους τους χρόνους, που η Επτάνησος συντάσσει τα διαπιστευτήριά της για να προσέλθει προς ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό και το εθνικό κέντρο έχει κρυστάλλώσει την εθνική ιδεολογία στη γραμμή της ενότητας και της συνέχειας

του Ελληνισμού στους αιώνες, έπρεπε και η Λευκάδα να απαριθμήσει τους αγώνες της εναντίον των κυριάρχων και τη διατήρηση της ελληνικότητάς της, καθώς και τη συμβολή της στον Αγώνα για την εθνική αποκατάσταση και τις ψηφίδες του πολιτισμού της: Η εξέγερση των αγροτών το 1819 κατά των Άγγλων, οι εκατοντάδες των Λευκαδίων αγωνιστών που πήραν μέρος, παρά τις αγγλικές απαγορεύσεις, στην Επανάσταση του 1821 και τα δημιουργήματα του λόγου σε ελληνική γλώσσα, είναι το ενιαίο κεφάλαιο πάνω στο οποίο στηρίχτηκαν οι λευκαδίτικες διεκδικήσεις κατά την απειλητική, για τα όποια διοικητικά και οικονομικά «προνόμια», αφομοίωση. Και οι λαϊκές τάξεις είχαν αυταπόδεικτο μέρισμα σε αυτό το κεφάλαιο<sup>5</sup>.

Το κίνημα είχε πολλούς και δυναμικούς εκπροσώπους και η έκφρασή του υπηρετήθηκε για πρώτη φορά από τυπογραφείο και εφημερίδες, φυλλάδια και μονόφυλλα, αλληλογραφία και λόγους, συγγραφές και δημοσιεύσεις. Από τη μεριά της ιστοριογραφίας δύο είναι οι προσωπικότητες που εκφράζουν καλύτερα αυτές τις συνειδητοποιήσεις και στο έργο τους είναι αποτυπωμένο το λευκαδίτικο πολιτισμικό κεφάλαιο και η έκφραση της σύγχρονης δημιουργίας. Πρόκειται για τον Ιωάννη Ν. Σταματέλο (1822-1881) και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη (1824-1879).

Ο Σταματέλος σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, από το 1850 έως το 1854, φιλολογία, αρχαιολογία και ιστορία και στο πρόσωπό του «ο προς αρχαιολογίαν έρωσ εν τη νήσω Λευκάδι» βρήκε τον θεωρητικό του και τον άξιο εργάτη που κατέγραψε, μελέτησε και δημοσίευσε κάποια από τα ανακαλυφθέντα λείψανα της λευκαδικής αρχαιότητας, με υπομνηματισμό περισσότερο γλωσσολογικό και λιγότερο ιστορικό και φιλόδοξα εισαγωγικά κείμενα. Στα σύντομα δημοσιεύματά του, αναψηλαφώντας τις μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων για την προϊστορική και την αρχαία εποχή, προτείνει ερμηνείες και συσχετισμούς που στηρίζονται και στους μεταγενέστερους σχολιαστές και αρχαιολογούς. Τα δημοσιεύματά του, άσκηση σύνθεσης των αρχαίων πηγών και παρουσίαση ευρημάτων από μια δεκάδα αρχαιολογικών μουσείων των αρχόντων της Λευκάδας, έδιναν μια σαφέστερη εικόνα για την αρχαία Λευκάδα.

Από την ανάγνωση των αρχαίων επιγραφών ο Σταματέλος πέρασε στην ανάγνωση των παλαιών χειρογράφων, που υπήρχαν στις λευκαδίτικες οικογενειακές συλλογές, αναζητώντας τους Λευκαδίους λογίους του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα και τις συγγραφές τους, προκειμένου να συγκροτήσει μια σειρά βιογραφιών που δεν τους έδωσε τελική μορφή συνολικού δη-

---

5. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η άνοδος των αστών στη Λευκάδα τα χρόνια της Ένωσης», *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004, Πρακτικά*, Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, τ. Α', *Ιστορία*, Αθήνα 2005, σ. 455-464.

μοσιεύματος, δημοσιεύοντας μόνο όσα ήταν άγνωστα στην εθνική συναγωγή βιογραφιών των λογίων και απαρίθμηση ονομάτων αρχαίων Λευκαδίων, από τον Τηλυκράτη έως τον Αλκινιάτη, και νεότερων, από τον Διονύσιο Κόνδαρη έως τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, για να μη θεωρηθεί «ότι ουδέποτε η Λευκάς ημοίρησεν αξίων του σεβασμού και της αιωνίας μνήμης των μεταγενεστέρων».

Στα παλαιά χειρόγραφα εντόπισε τα βραχεία χρονικά και τις ενθυμήσεις που φώτισαν το λευκαδίτικο παρελθόν σε μια προσπάθεια να συγκροτήσει ένα σώμα, φυσικά, χωρίς διάκριση του λόγου ή του λαϊκού λόγου. Μαζί με τα χρονικά αντέγραψε ή κατέγραψε και δημοσίευσε τα ιστορικά στιχουργήματα που αναφέρονταν στους ήρωες της πρωτόγονης επανάστασης ή της αγροτικής εξέγερσης του 1819, ακολουθώντας ένα δρόμο που τον έβγαζε στις γοητευτικές ενασχολήσεις με τη Γλωσσολογία και μέσω αυτής με τη Λαογραφία, αφού οι γλωσσολογικές του μελέτες και οι κανονιστικές του γραμματικές αναφέρονται στα έργα της προσωπικής δημιουργίας αλλά και τα ζώντα μνημεία της γλώσσας του λευκαδίου λαού, καθαρμένα κατά το δυνατό από τους «εκφύλους» και «βαρβάρους» ιταλισμούς, λατινισμούς και τουρκισμούς, όπως το επέβαλαν τα προτάγματα της εθνικής ιδεολογίας και οι προκηρύξεις των εθνικών συλλόγων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, για τη «Συλλογή των ζώντων μνημείων της γλώσσας του Ελληνικού Λαού».

Ο Σταματέλος αρχαιολόγησε και συγχρόνως ενδιαφέρθηκε για τη νεότερη λογιολογία, αλλά η επιστημονική του δεοντολογία τον αποθάρρυνε από το εγχείρημα μιας συνθετικής λευκαδίτικης πολιτισμικής ιστορίας, που θα περιελάμβανε τη διαχρονική εξέταση των έργων των λογίων αλλά και των έργων του λαϊκού λόγου, των δημοτικών τραγουδιών και στιχουργημάτων και το σύνολο των λογίων και λαϊκών χρονικών και ενθυμήσεων. Το απογραφικό του έργο δεν αξιόθηκε τη δημοσίευση με την ευρυχωρία που του άξιζε και έμεινε άγνωστο στα κατάλοιπά του. Έτσι, η μεγάλη αυτή τεκμηρίωση της λευκαδικότητας, γνωστή εν μέρει στους συγχρόνους του, δεν βρήκε διάδοχους μελετητές, παρόλο που ο ασάλευτος τοπικός αλλά όχι επαρχιώτης λόγιος συγχρόνιζε τη Λευκάδα με τα γλωσσολογικά και λαογραφικά εθνικά κατορθωμένα. Το δημοσιευμένο έργο του χρησιμοποιήθηκε έκτοτε ευκαιριακά για το πληροφοριακό του μέρος και όχι για τις συνολικές απόψεις που διατυπώνονται σε αυτό ή τις ποιοτικές επιστημονικές καταγραφές του προφορικού πολιτισμού, που ακόμη δεν αξιοποιήθηκαν. Ωστόσο, η ισότητα μεταχείρισης του λόγιου και του λαϊκού στοιχείου καθιερώθηκε με το έργο του και οι μεταγενέστερες λαογραφικές και γλωσσικές αναζητήσεις το αναγνωρίζουν ως αφετηριακό<sup>6</sup>. Το στιγμιαίο εγχείρημα

6. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιωάννης Ν. Σταματέλος. 1822-1881. Ο λόγιος και ο δάσκαλος. Τα δημοσιεύματα. Τα κατάλοιπα. Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του»,

του γιου του, ποιητή Νικόλαου (1861-1889), που δημοσίευσε το 1884 δύο λογοτεχνικά αφηγήματα αστικής λαογραφίας για τα έθιμα του Πάσχα και της Πρωτομαγιάς στην πόλη της Λευκάδας, δεν βρήκε αποδοχή και συνέχεια<sup>7</sup>.

Στη μορφοπλασία και τη μυθοπλασία του ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη υπόκειται ιστορική γνώση και αρχαιακή περιέργεια: ο τοπικός του ιστορισμός είναι έναυσμα για την επική του μεθερμηνεία, ενώ, αντίθετα, η γλωσσική και κοινωνική γνώση της υπαίθρου είναι τα συμπληρωματικά υλικά με τα οποία δομείται όχι μόνο η ποιητική του γλώσσα αλλά και η ιστορική αναπαράσταση. Την έλλειψη τοπικής ιστοριογραφικής παραγωγής στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα κάλυπτε κάπως παράδοξα το ποιητικό έργο του Βαλαωρίτη. Με τη μυθική σχεδόν διάδοση σε όλα τα στρώματα της λευκαδίτικης κοινωνίας, το έργο διαβαζόταν και ως ιστορικό ανάγνωσμα και ιδιαίτερα η μεγάλη, έστω και ημιτελής, σύνθεση του «Φωτεινού», για την οποία έναυσμα ήταν η γενεαλογική μελέτη του Χοφφ για τον Γρατιανό Ζώρξη, που μετέφρασε, πλούτισε και δημοσίευσε το 1870 στην Κέρκυρα ο Ιωάννης Ρωμανός. Ο «Φωτεινός» ήταν προσιτός από το 1891, που εκδόθηκε στον δεύτερο τόμο των *Ποιμάτων* και μπορούσε να

---

Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά ΙΑ΄ Συμποσίου, Ποίηση: Γιώργος Σεφέρης, Ιστορία – Φιλολογία: Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881), Νικόλαος Ι. Σταματέλος (1862-μετά 1901), Βασίλειος Ι. Σταματέλος (1869-1945), Περιβάλλον και Οικονομία: Η ανάπτυξη της Λευκάδας*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006, Αθήνα 2007, σ. 63-142· Σπύρος Ι. Ασδραχάς – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της, γενική σκιαγραφή», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της, 19ος-20ός αι., ό.π.*, σ. 24-26.

7. Νικόλαος Ι. Σταματέλος, «Η Μεγάλη Εβδομάς και το Πάσχα εν Λευκάδι», *Ποικίλη Στοέ΄*, 1885, σ. 307-319· «Η Πρωτομαγιά εν Λευκάδι», *στο ίδιο*, σ. 320-324 [= *Ιόνιος Ανθολογία Ε΄*, τχ. 48-49, Μάιος 1931, σ. 75 (χωρίς τα προλογικά)]. Για τον Νικόλαο, βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Αναζητώντας τα ίχνη του Νικολάου Ι. Σταματέλου», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά ΙΑ΄ Συμποσίου*, ό.π., σ. 143-157. Έως τώρα υποστηριζόταν ότι το άγνωστο έτος θανάτου του πρέπει να οριστεί μετά το 1901. Η μαρτυρία που εντόπισα σε αντίτυπο φυλλαδίου στη Βιβλιοθήκη Π. Γ. Ροντογιάννη το μεταφέρει στο 1889, αφού ο αδελφός της μητέρας του, Ιωάννης Σ. Καββαδίας, νεκρολογώντας στις 19.6.1889 το γιατρό Ζαφειρίο Σέρβο, σημειώνει: «δεν ήρμοζεν εις εμέ ν' ανοίξω το στόμα μου, ίνα εξυμνήσω τας πολλές αρετάς σου· διότι εισέτι δεν απέμαξα τα δάκρυα της καρδιάς μου, ην καιρίως επλήγωσεν ο άωρος θάνατος του προσφιλεστάτου μοι και πολυτίμου ανεψιού Νικολάου, ου τα βλέφαρα αι χείρες σου έκλεισαν, παρέχων μέχρι της τελευταίας στιγμής της επιστήμης τα βοηθήματα» (*Επικήδειοι λόγοι επί τω θανάτω του Ζαφειρίου Σέρβου ιατρού εκφωνηθέντος τη 19η Ιουνίου 1889*, Λευκάδα 1889, σ. 9). Τη μαρτυρία επιβεβαιώνει η ληξιαρχική πράξη θανάτου που έγραψε ο εφημέριος του ναού της Ευαγγελιστρίας Λευκάδας Νεόφυτος Ιερομόναχος Καλαφάτης: Πέμπτη 23 Μαρτίου 1889 για τον «Νικόλαον Σταματέλον ποτέ Ιωάννου ετών 29 καταστάσεως Δικηγόρος» (ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας, Ληξιαρχείο Λευκάδας, Θάνατοι, αρ. 84/28.3.1889).

κρατά ανοιχτούς τους δρόμους προς το λευκαδίτικο παρελθόν, καθώς το ποιητικό του μήνυμα άγγιζε ζωντανά αισθήματα και αγωνίες επιβίωσης του Λευκαδίτη, κυρίως του αγρότη. Ο «Φωτεινός» ολοκλήρωνε τα παραδείγματα αντίστασης στους ξένους κυριάρχους, αφού δίπλα στους Ανατολίτες, τους Τούρκους, των προηγούμενων ποιημάτων, παρουσιαζόταν τώρα και ο δυτικός, ο Φράγκος. Παρόλο που η πρόθεση του ποιητή ήταν να περιγράψει τον ξένο ως στυγνό κύριο της ζωής των ανθρώπων, των ζώων, των καλλιεργειών και του ψωμιού, το ποίημα διαβάστηκε ως να υπαινισσόταν και να δικαίωνε τις κοινωνικές διεκδικήσεις, που ήταν παρούσες στις σχέσεις των φτωχών ξωμάχων με τους αρχοντοκτηματίες και παράλληλα με κάθε εξουσία στη Λευκάδα του 19ου και του 20ού αιώνα. Από την άποψη αυτή ο «Φωτεινός» είναι ο διαχρονικός, αυθεντικός σύμμαχος και προπομπός όλων εκείνων που επιχείρησαν να ιστορήσουν τον αγροτικό κόσμο και τα προβλήματά του. Η τρίτομη μνημειώδης έκδοση των έργων και της βιογραφίας του ποιητή, από το γιο του Ιωάννη το 1908, πλούσια υπομνηματισμένη με ιστορικό υλικό, ξανάφερε το έργο του ολόκληρο στη διάθεση αναγνωστών και μελετητών, που επιβεβαίωναν τώρα τις μαρτυρίες, ότι τα βιβλία του Βαλαωρίτη διαβάστηκαν από την πρώτη τους έκδοση και ως ιστορικά βιβλία<sup>8</sup>.

Η είσοδος του 20ού αιώνα, του αιώνα της λευκαδίτικης ιστοριογραφίας, σημαδεύεται από την εκτύπωση στο τυπογραφείο αδελφών Τσιρίμπαση, Λευκάδα 1902, του ιστορικού δοκιμίου του Σπυρίδωνος Α. Βλαντή (1855-1938), γόνου εύπορης αστικής οικογένειας, νομικού, σπουδαγμένου στην Πίζα, *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797)*. Πρόκειται για το μεγαλύτερο δημοσίευσμά του, στηριγμένο σε έντυπες πηγές, ελληνικές και ξένες, ελληνικά και ξένα βοηθήματα και περιορισμένη χρήση ανέκδοτων πηγών: Οικογενειακά αρχεία Λευκάδας, κατάλοιπα Δημητρίου Πετριτσοπούλου, 1764-1833 (χωρίς να μπορεί πάντα να ελέγχει, να διορθώνει ή να αποφεύγει τις ανακρίβειές του) και Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας, όπου λίγο ερεύνησε και έως το τέλος της ζωής του δεν μπόρεσε να κατανοήσει το μέγεθος και τη σημασία του, γι' αυτό και δεν άνοιξε σχεδόν κανένα από τα μεγάλα ζητήματα της εσωτερικής ιστορίας της Λευκάδας κατά τη Βενετοκρατία. Η χρήση του έργου του Ερμάννου Λούντζη, 1806-1868, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, 1856, του επέτρεψε να σκιαγραφήσει τη διοικητική οργάνωση που επέβαλαν στη Λευκάδα οι Βενετοί και τις τροποποιήσεις που επέφεραν αργότερα, να κρίνει αυστηρά και από συντηρητικές θέσεις την «απειθείαν» των Λευκαδίων και να επαινέσει τους Βενετούς για τα «προνόμια» και τη διοίκησή τους, συγκρίνοντάς τους με όλους τους άλλους ξένους κυριάρχους:

8. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», *ό.π.*, σ. 33-35.



*Την υπό των Ενετών κατάκτησιν της νήσου οι Λευκάδιοι θεώρησαν μέγα και ανέλπιστον εντύχημα, διότι απαλλασσόμενοι του ζυγού των Τούρκων υπήγοντο εις σώφρονα, εν σχέσει προς την εποχήν και ελευθέραν διοίκησιν χριστιανικού κράτους, υφ' ο διετέλλον ήδη προ πολλού αι λοιπαί Ιόνιοι νήσοι [...]. Δεν ήτο λοιπόν η σπάθη του νικητού η γράφουσα τους νόμους και εκτελούσα αυτούς, αλλά τους υπηγόρευεν η ελευθέρα βούλησις των κατοίκων, οίτινες επείθοντο εις τους παρ' εαυτών θεσπισθέντας νόμους [...]*<sup>9</sup>.

Από κριτικές θέσεις απέναντι στο έργο του Βλαντή ξεκινά ο δημοσιογράφος Πάνος Θ. Κουνιάκης (1876-1958), που τύπωσε δύο βιβλία με επικαλυπτόμενο περιεχόμενο: *Η νήσος Λευκάς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, το 1928, και *Η σύγχρονη Λευκάς 1890-1936*, το 1937. Εμφανείς είναι κάποιες εθνογραφικές εναισθησίες σε αυτά τα δημοσιογραφικού τύπου βιβλία, που συνδυάζουν ένα είδος κοσμικού ρεπορτάζ με αναφορά στους θρύλους και φροντίδα σύνδεσης των οικισμών με τις ανθρωπωνυμίες. Οι θέσεις του είναι σκληρές και καταγγελτικές απέναντι στους άρχοντες ως εκμεταλλευτές των αγροτών και των λαϊκών τάξεων<sup>10</sup>. Σταχυολογώ:

*Οι αυθένται κατά τους ενετικούς χρόνους ήσαν οι διακρινόμενοι μεταξύ των πολιτών και αγροτών και εξήρχοντο φέροντες μελανήν περιβολήν (ρεντικόταν), ξηρόν πύλον και μαύρην στενήν ταινίαν ως λαιμοδέτην με ανοικτό γιλέκο. [...] Η τοιαύτη περιβολή συνηθίζεται και σήμερα εν τοις Ιονίοις ως ένδυμα επίσημον με τινας αλλοιώσεις. [...] Προϊόντος του χρόνου, οι τοιοῦτοι αυθένται (ευγενείς) μετεβλήθησαν ως επί το πλείστον εις διαβοήτους (προστιχάντες, τοκογλύφους) οι οποίοι συστηματικώς [...] απερρόφον ως βδέλλαι και ως παράσιτα τον ιδρώτα του Λαού [...] επροτίμων την δια δημοπρασίας εκποι-*

9. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο ιστορικός της Λευκάδας Σπυρίδων Α. Βλαντής (1855-1938). Αναγραφή δημοσιευμάτων Σπυρίδωνος Α. Βλαντή», *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797). Ιστορικόν δοκίμιον υπό Σπυρίδωνος Α. Βλαντή*, εν Λευκάδι 1902. Φωτοανατύπωση με τη στήριξη του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας, Αθήνα, εκδ. Πορεία, 2008, σ. 0' - λ0'. Τα παραθέματα στις σ. 118 και 115, αντίστοιχα. Το δεύτερο παράθεμα το έχει σε εισαγωγικά, καθώς είναι παρμένο από τον Ερμάννο Λούντζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856. Φωτοανατύπωση με ευρετήριο, εκδ. Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 2000, σ. 76. Βλ. πιο κάτω πώς ο Ροντογιάννης αναδεικνύει ότι εκείνο «των κατοίκων» του Λούντζη σήμαινε των 51 ή 70 οικογενειών της πόλης: Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», *ό.π.*, σ. 35-36· Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της: Διαβάζοντας τη Βενετοκρατία», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της 19ος-20ός αι.*, *ό.π.*, σ. 100-102.

10. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», *ό.π.*, σ. 44-45.

ησιν της περιουσίας των [...] και οι δυστυχείς αγρόται έμενον κατά το δη λεγόμενον στο δρόμο. Δια της μεθόδου ταύτης πολλοί τοιούτοι τοκογλύφοι εγένοντο γαιοκτήμονες και πλούσιοι. [...] Εκ των δεδομένων τούτων [κατά την Αγγλικήν Κατοχήν] εδημιουργήθη χάος αγεφύρωτον μεταξύ των Αφεντάδων και του Λαού [...] ώστε έκτοτε έμεινεν η εποδός: «Σχοινί με σχοινί και βούρλο με βούρλο». [...] Από της εποχής εκείνης χρονολογείται και η δημιουργία των δύο τάξεων: Αστική και Λαϊκή και από τότε ήρχισεν η πάλη των δύο τάξεων, η οποία εγγιγαντόθη σήμερον και απειλεί ολόκληρον το αστικόν συγκρότημα [...] χάρις εις την ολιγαρχικήν και προνομιούχον αντίληψιν των χθες μεν αγυρτών Αφεντάδων και παρασίτων των ξένων κατακτητών, σήμερον δε των χειροτέρων λωποδυτών και παρακεντέδων της εκάστοτε κρατούσης φατρίας<sup>11</sup>.

Όλα αυτά για κάποιους κακούς αφεντάδες, γιατί στην ίδια σελίδα ο Κουνιάκης υποστηρίζει ότι:

*Η αριστοκρατική τάξις είναι κεφάλαιον ηθικοκοινωνικόν μέγιστον. Αι αριστοκρατικάί οικογένειαι από των ενετικών χρόνων και εντεύθεν πολλαχώς ενηργήτησαν και εξηπρήτησαν τα γενικά και μερικά συμφέροντα των κοινωνιών εν αις έζησαν, αλλ' από της περιωπής ταύτης, μέχρι του εντελούς επιπέδου εις το οποίον κατεβίβασε την κοινωνικήν αριστοκρατικήν τάξιν ο τυχοδιωκτισμός, το συμφέρον, η απληστία και ο απάνθρωπος βαρβαρισμός έναντι των ανισχύρων και πτωχών, δεν δύναται ούτε να λέγεται Αριστοκρατία. Διότι ο πραγματικός αριστοκράτης, το πνεύμα και την ψυχήν, δεν δύναται να έχη σχέση με τον τοκογλύφον, τον αγύρτην, τον δημοκόπον, τον λωποδύτην και τον πλουτήσαντα πατριδοκάπηλον<sup>12</sup>.*

Ο Κουνιάκης κατακρίνει τους άρχοντες και παρουσιάζει μια εικόνα κοινωνικής αποσάρθρωσης αποκρουστικής, χωρίς όμως καμιά αναφορά στο καλλιεργητικό σύστημα, στις καλλιεργητικές σχέσεις με τους εξοντωτικούς όρους για τους αγρότες, που διαιωνίζονταν. Όταν στη συνέχεια θα αναφερθεί στις αρχοντικές οικογένειες και τα προβεβλημένα τέκνα τους, δεν εξατομικεύει καμιά από τις γενικές κατηγορίες που διατύπωσε κατά των αρχόντων. Παρ' όλες αυτές και πολλές άλλες παρατηρήσεις για τις αοριστίες και τις ανακρίβειες των πληροφοριών, για τις οποίες συχνά είναι μοναδική πηγή, τα έργα του, υπό προϋποθέσεις, μπορούν να γίνουν αξιοποιήσιμες πηγές για τις σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις.

11. Παναγιώτης Θ. Κουνιάκης, *Η Νήσος Λευκάς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ήθη – έθιμα – εξέλιξις και δράσις των πολιτικών αυτής ανδρών*, τχ. Α' [Πειραιάς] 1928, σ. 25-26.

12. Στο ίδιο, σ. 26.

Την επομένη σχεδόν του θανάτου του Βλαντή εμφανίζεται στο χώρο της λευκαδίτικης ιστοριογραφίας ο Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς (1882-1967), γόνος εμποροκτηματικής πλούσιας οικογένειας, νομικός, σπουδαγμένος και αυτός στην Πίζα, αποτυχημένος στην πολιτική, έρχεται μεγάλος, 58 ετών, στην ιστοριογραφία και δημοσιεύει το 1940 στην Κέρκυρα το βιβλίο του *Λευκάς και Λευκάδιοι επί Αγγλικής Προστασίας 1810-1864*. Θα συμπληρώσει την τριλογία του κύριου έργου του με δύο βιβλία που θα τυπώσει στην Αθήνα το 1951 και το 1954 για τη Βενετοκρατία κατά την περίοδο 1797-1810, ολοκληρώνοντας τη συνεχή εξιστόρηση των ξένων κυριαρχιών από το 1684 έως το 1864. Ερευνήσε επισταμένως στο προσιτό πλέον Αρχαιοφυλακείο, χάρις στην εργασία εκεί του Γεωργίου Γρ. Παρίση (1907-1964). Έλαβε και υλικό από το Αρχείο της Βενετίας και άλλα αρχεία και αποδείχτηκε επαρκής για το έργο που ανέλαβε: Μια συμβαντολογική πολιτική κυρίως ιστορία, με μόνη θεωρητική κατάρτιση τις νομικές του σπουδές, αγνοώντας τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις των συγχρόνων και των νεοτέρων του. Παρ' όλα αυτά, η λευκαδίτικη ιστοριογραφία του οφείλει τον εν μέρει συγχρονισμό της με τα ιστοριογραφικά κατορθωμένα των άλλων Ιόνιων νησιών και τα έργα του, εξαιτίας της επίμονης τεκμηριωμένης και υπεύθυνης προσέγγισης του παρελθόντος, έγιναν αφετηρία για εκείνους που μετά από αυτόν αναζήτησαν δρόμους προς μια συνθετική κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ιστορία της Λευκάδας, την οποία εκείνος δεν φιλοδόξησε<sup>13</sup>.

Και στις περιπτώσεις που οι κοινωνικές συγκρούσεις περιγράφονται στο έργο του Μαχαιρά, η καταφυγή στην εξέταση του θεσμικού και του πολιτικού πλαισίου του επιτρέπουν να τις υποβαθμίζει. Γράφει για την αγροτική εξέγερση του 1819, αναπαράγοντας, σχεδόν κατά λέξη, τα λόγια του Αρμωστή:

*Αλλ' οι αντιδραστικοί [εννοεί: Λευκάδιοι της άρχουσας τάξης] έχοντες πρόγραμμα να παρεμβάλουν διαρκώς εμπόδια εις οιοδήποτε μέτρον της Αγγλικής Προστασίας, έπεισαν τους χωρικούς να μη καταβάλωσιν τον επί του οίνου και του ελαίου επιβληθέντα φόρον<sup>14</sup>.*

Παρόλο που το πλούσιο υλικό των σχετικών φακέλων του Αρχαιοφυλακεί-

13. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο ιστορικός της Λευκάδας Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς (1882-1967). Αναγραφή δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Γ. Μαχαιρά»· Κωνστ. Γ. Μαχαιρά, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 1951. Φωτοανατύπωση με τη στήριξη του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λευκάδας, Αθήνα, εκδ. Πορεία, 2008, σ. 0'κδ'· Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Οι ξένες κυριαρχίες...», *ό.π.*, σ. 122-130.

14. Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς, *Λευκάς και Λευκάδιοι επί αγγλικής Προστασίας 1810-1864*, Κέρκυρα 1940. Φωτοανατύπωση Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1979, σ. 50.

ου του έδινε τη δυνατότητα να προχωρήσει σε ακριβέστερες και λεπτότερες προσεγγίσεις και για το τι ζητούσαν οι αγρότες και για το φόβο των κρατούντων για τυχόν συμμαχία αγροτών και λαϊκών τάξεων της πόλης και για διαφοροποιημένους από την κεντρική γραμμή άρχοντες. Ωστόσο, με το βιβλίο *Ναοί και μοναί της Λευκάδος* ανέδειξε στοιχεία θρησκευτικότητας και λατρείας και έδωσε εναύσματα για μια εσωτερικότερη ιστορία και ανθρωπολογική προσέγγιση των Λευκαδίων, όπως θρησκευούνται, λατρεύουν και διακονούν τους ιερούς τους τόπους<sup>15</sup>.

Ο Πόλεμος, η Κατοχή, ο Εμφύλιος έφεραν δυστυχία και χάσμα μέσα στις ιδεολογίες και στις αντιλήψεις των ανθρώπων και ο νέος τρόπος έρευνας και γραφής που αναζητήθηκε έγινε αισθητός και στη λευκαδίτικη ιστοριογραφία, παρόλο που τα έργα του Μαχαιρά θα παραμείνουν για δεκαετίες σημεία αναφοράς. Οι ανάγκες αυτογνωσίας της κοινωνίας ως αντίδοτο στις τραυματικές εμπειρίες της δεκαετίας του 1940 και οι προσπάθειες για την εκ νέου στοιχειοθέτηση της λευκαδίτικης ταυτότητας, στηριγμένης στην πολιτισμική παράδοση και την προβολή του φυσικού κάλλους του νησιού, θα συσχετιστεί με το αίτημα της οικονομικής ανάπτυξης μέσω του τουρισμού και της προβολής της Λευκάδας. Οι Γιορτές Λόγου και Τέχνης από το 1955 είναι το κέντρο του ετήσιου συναγεμμού για την προβολή ό,τι καλού και δημιουργικού διέθετε η Λευκάδα, αστική και αγροτική, ακόμη και η διασπορά της. Ευνοημένες είναι η Λογοτεχνία, η μουσική πράξη, η Λαογραφία, η Αρχαιολογία, η Ιστορία: Διαλέξεις, ξεναγήσεις, εκδηλώσεις, παραστάσεις, δημοτικοί χοροί και λαϊκά δρώμενα<sup>16</sup>. Το *Λεύκωμα* του «Ορφέα» το 1954 και του Ροντογιάννη ο *Τουριστικός Οδηγός* του 1966 ήταν προκλήσεις για τη συνολική παρουσίαση της ιστορίας της Λευκάδας, που γραφόταν, έστω σύντομη, αλλά για πρώτη φορά<sup>17</sup>.

Το 1945 έρχεται από την Κατερίνη, ως φιλόλογος καθηγητής στο Γυμνάσιο της γενέτειρας, με ζεστές τις εμπειρίες από τη συμμετοχή στην Αντίσταση και το φόβο των διώξεων αλλά και του απειλούμενου Εμφυλίου, ο Πάνος Γ. Ροντογιάννης (1911-1996) και από το 1947 βάζει σε εφαρμογή το

15. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», ό.π., σ. 37-38.

16. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η ιστορία και η Τοπική Ιστορία στις Γιορτές Λόγου και Τέχνης», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Γ' Συμποσίου, 50 χρόνια των Γιορτών Λόγου και Τέχνης*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 11-13 Αυγούστου 2005, Αθήνα 2006, σ. 68-79.

17. «Ορφεύς» Μουσικοφιλολογικός Ομίλος Λευκάδος –1937–, *Λευκάδα. Σύντομο φωτογραφικό και ιστορικό διάγραμμα της φυσιογνωμίας του νησιού* [Κείμενα: Π. Γ. Ροντογιάννης], Αθήνα 1954, 21954, 8ο πλάγιο, 96 σ.· Πάνος Ροντογιάννης, *Τουριστικός Οδηγός Λευκάδος*, Αθήνα 1966, 16ο, 95 σ.

ερευνητικό του σχέδιο για σφαιρική θέαση της Λευκάδας στη διαχρονική της πορεία, από την προϊστορία έως τις μέρες του και θα αποδυθεί σε μια πολυμέτρη έρευνα στο Αρχαιοφυλακείο και όπου μπορούσε να βρει μνημειακή, γραπτή ή προφορική μαρτυρία για το λευκαδίτικο παρελθόν ξεκινώντας από σφαιρική γνώση του παρόντος<sup>18</sup>. Παρούσα είναι η αγροτική του βιωματικότητα εκφρασμένη ήδη στα ποιήματά του<sup>19</sup>:

*Αποσπερίτη, συνοδέ του γεωργού του κουρασμένου,  
που φέγγεις πα στο ιδρωμένο μέτωπό του  
και λάμπεις στις αζίνες του την πλάτη*

ή στον, σχεδόν αυτοβιογραφικό, χαιρετισμό στον Γεράσιμο Γρηγόρη (1907-1985), ομόηχη φωνή και γοργή συνείδηση στο χώρο της λογοτεχνίας:

*Γέννημα και θρέμμα αγροτών σου μίλησαν οι ταπεινοί δουλεντάδες της γης που γυρνούσαν στο χωριό τ' απόβραδο φορτωμένοι μόχθο, όλης της γης οι δουλεντάδες [...]»<sup>20</sup>, που συμπληρώνει με την αδρή αποτίμησή του: [...]μεγάλωσε μέσα σε ζεστή αγροτική ατμόσφαιρα, συντηρείται αδιάκοπα από τις μνήμες της μάνας γης και των ανθρώπων της, οι οποίες δουλεύουν μέσα του καταλυτικά και κάνουν στιγμή να μην παύη να είναι στο έργο του Λευκαδίτη: ο παλιότερος Λευκαδίτης ξωμάχος της κεντρικής Λευκάδος με τη λιτότητα και το νεύρο του. Όχι πως τα θέματά του είναι στα έργα του λευκαδίτικα: Λευκαδίτης του χθες είναι ο Γρηγόρης στη σκέψη και το συναισθηματισμό του, στον τρόπο της αντίδρασης, στην αδρή, λιτή γλώσσα του [...]»<sup>21</sup>.*

Έτσι, το στίγμα του ιστοριογράφου στον πρόλογο της *Ιστορίας της Νήσου Λευκάδος*, το 1980, και η ομολογία της βιωματικής σχέσης με το πεδίο της ιστορικής του παρατήρησης παρουσιάζεται ως συνέχεια:

*Εκείνο στο οποίο κυρίως απέβλεπα γράφοντας ήταν να παρουσιάσω, όσο μου ήταν δυνατό και με τα στοιχεία που διέθετα, τη ζωή των παιδεμένων κατοίκων*

18. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», *ό.π.*, σ. 39-40. Στα ίδια *Πρακτικά* οι μελέτες της Γεωργίας Πλιάκου, του Σπύρου Ν. Ασωνίτη, του Ν. Ε. Καραπιδάκη, του Δημήτρη Αρβανιτάκη, της Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, του Μίλτου Καρκαζή, της Σεβαστής Λάζαρη και του Δημήτρη Σπ. Τσερέ προσφέρουν προσεγγίσεις από περιωπής και εξειδικευμένες στο έργο του Π. Γ. Ροντογιάννη.

19. Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Ποήματα*, Αθήνα 1995, σ. 39: «Θλίψη σταχοβολούν τα ουράνια».

20. Π. Γ. Ροντογιάννης, «Αποχαιρετισμός στο Γεράσιμο Γρηγόρη», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Μνήμη Γεράσιμου Γρηγόρη*, Αθήνα, Ιούνιος 1985, σ. 14.

21. Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, τ. Β', Αθήνα 1982, 2006, σ. 683.

*του νησιού κι όχι μόνο ή τόσο να κάμω γνωστούς τους κάθε φορά κύριους ή αφέντες ή και τυράννους του τόπου, ποιος ήρθε και ποιος έφυγε. Ήθελα να ρήξω λίγο φως από όσα έμαθα και ήξαιρα στη ζωή των ανθρώπων, που η μοίρα τους έφερε να κατοικήσουν σ' αυτό το νησί, να το δουλέψουν και να μοχθήσουν για να μορφοποιήσουν την τραχειά ύλη που η φύση τους πρόσφερε και, όπως είχαν χρέος, σαν ανταπόδοση να ομορφύνουν τον τόπο και σύγχρονα να τον υπερασπίσουν· κατόρθωμα τούτο και ηρωϊσμός. Κατόρθωμα όμως και ο πολύμοχθος αγώνας της διαμόρφωσης ενός βραχότοπου σε πράσινο περιβάλλοι. Για τούτο και πολλές φορές αντικείμενο σ' αυτό το βιβλίο γίνεται αυτός ο ειρηνικός όλο ιδρώτα αγώνας και των αγωνιστών του η ζωή [...]*<sup>22</sup>.

Όλο αυτό το συναισθηματικό βάρος θα μπορούσε να οδηγήσει το ιστοριογραφικό έργο στο κλίμα της ελεγείας για τον βασανισμένο λαό και μιας επικής σύνθεσης για την προσπάθεια του Λευκαδίτη να επιβληθεί στο σκληρό φυσικό περιβάλλον, χαράζοντάς το με το βαθύ αυλάκι της ιστορίας, και να αντέξει στους σκληρούς όρους των κυριάρχων που του αφαιρούσαν ακόμη και το αναγκαίο για την επιβίωση ψωμί. Η φιλολογική και φιλοσοφική του κατάρτιση και ο κοινωνικός του προσδιορισμός με τις αριστερές καταβολές και την αποφασιστική πράξη που δοκιμάστηκε στα μεγάλα χρόνια 1940-1945, με καταβολή σκληρών τιμημάτων, δεν του επέτρεπαν συναισθηματισμούς στο έργο ζωής που ανέλαβε. Έτσι, μπόρεσε να δει τη λευκαδίτικη κυριαρχούμενη κοινωνία, με τάξεις και εσωτερικές διακρίσεις, συμμαχίες και συγκρούσεις, ιδεολογικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις, χωρίς τελεολογικά προτάγματα στην εξέταση και την ερμηνεία της πορείας της, στις μεγάλες συνέχειες αλλά και στις ασυνέχειες και στις τομές. Δεν δέχτηκε ότι ήταν διακριτά στάδια οι ξένες κυριαρχίες ή προορισμένη και θεόσταλη η Ένωση, που την ιστόρησε ως κατάληξη του ανυποχώρητου αγώνα των Επτανησίων εναντίον της βρετανικής Προστασίας και του Συντάγματος του 1817, με παράλληλη ένταση των κοινωνικών αντιθέσεων, αγώνα που θεωρούσε ομόλογο με εκείνον του 1821. Η δια βίου έρευνα και μελέτη, χωρίς φραγμούς και αναστολές, του εξασφάλισαν τη συνολική γνώση του ιστορικού υποβάθρου της λευκαδίτικης πραγματικότητας του καιρού του, της προβιομηχανικής Λευκάδας, της Λευκάδας του χθες, όπως την έλεγε, την οποία οι βιοματικές μαρτυρίες και η προφορική παράδοση του την έκαναν ζωντανή ως πίσω στις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση. Ακολούθησε ύστερα το αέναο κυνήγι των διασταυρώσεων με όσα έδιναν η αυτοψία του τόπου, οι μνημειακές και οι γραπτές πηγές και τα βοηθήματα, για να γίνει φερέγγυο αυτό το μεγάλο σύστημα γνώσης και να μπορεί να στοιχειοθετεί και να στηρίζει τα ερωτήματα του ιστορικού στις πηγές και να ερμηνεύει επαγωγικά

22. Στο ίδιο, τ. Α', Αθήνα 1980, <sup>2</sup>2006, σ. α' - γ'.

ερμητικότητες και σιωπές τους και να φτάνει στη σύνθεση και στη γενικευτική πιθανότητα.

Αυτό το μεγάλο εργαστήριο οργανώθηκε για τη συνολική κατανόηση της λευκαδίτικης ιστορίας και στο πλαίσιο του φωτίστηκε και η πορεία του αγροτικού κόσμου και των κατώτερων τάξεων της πόλης, όχι ως αυτονομημένο δικό του ενδιαφέρον προς τις σιωπηλές κοινωνικές ομάδες της ιστορίας, αλλά ως συνιστώσα του συνόλου, που την παραμέλησαν με τις σιωπές τους οι προηγούμενοι ιστοριογράφοι.

Πολλά από τα παραδείγματα, που χρειάζονται για να στηρίξουν τους αφορισμούς αυτούς, αναπτύχθηκαν στο περυσινό μας Συνέδριο αντλημένα κυρίως από την *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, 1980, 1982.

Να θυμίσουμε τη θέση του, με λεπτές μεθοδολογικές αναλύσεις, ότι οι σημαντικές αγροτικές εξεγέρσεις του 1357 εναντίον του Γρατιανού Ζώρξη και του 1819 εναντίον των τοπικών αρχόντων και των Άγγλων δεν ήταν πανλευκαδίες επαναστάσεις. Ιδιαίτερα για την εξέγερση του 1819 σημειώνει την ορμή της και τα κοινωνικά της προτάγματα που είχαν πολιτικές και πολιτισμικές συνέπειες για τη λευκαδίτικη κοινωνία<sup>23</sup>.

Να θυμίσουμε τις λεπτές αναλύσεις για τη διοικητική και οικονομική πολιτική των Βενετών, που απέκοψαν με την κατάκτηση τους Λευκαδίτες από τη θάλασσα και τη ναυτιλία, εγκαθιστώντας την πόλη στην κλειστή λιμνοθάλασσα, με μόνη διέξοδο τις αγροτικές καλλιέργειες και την αλιεία. Με τις κατώτερες τάξεις να φτάνουν στην εξαθλίωση και τους αγρότες να φτάνουν στην προβληματική επιβίωση, καθώς ο αγροτικός κλήρος έμεινε περιορισμένος εξαιτίας της παραχώρησης γης στους συνεργάτες των Βενετών (μπενεμέριτους) και την αύξηση της μοναστηριακής γης<sup>24</sup>. Να σημειώσουμε πως ίσως μοιάζει απάντηση στον Βλαντή και στον Μαχαιρά και από μακριά στον Λούντζη και την επαινούμενη διοίκηση των Βενετών το απόσπασμα<sup>25</sup>:

*Κι εκείνοι που υπόγραψαν το υπόμνημα και ο Μοροζίνη αγνόησαν εντελώς τους κατοίκους των χωριών. Αγνόησαν επίσης και τους υπολοίπους κατοίκους της πόλεως. Κι αφού πολίτες με κάποια πολιτικά δικαιώματα (cittadini) ήταν μόνο τα μέλη της Κοινότητας των 51 οικογενειών που υπόβαλαν το υπόμνημα και των 19 που θα εγγράφονταν αργότερα, κανένας άλλος κάτοικος της πόλεως και των χωριών δεν προβλεπόταν να έχει πολιτικά δικαιώματα. Οι Κοτζαμπάσηδες της Τουρκοκρατίας γινόταν οι αφέντες της Ενετοκρατίας. Οι χωρικοί και οι υπόλοιποι κάτοικοι της πόλεως είχαν μόνο υποχρεώσεις. [...]* Με

23. Στο ίδιο, τ. Α', σ. 311, τ. Β', σ. 268, 272, 299.

24. Στο ίδιο, τ. Α', σ. 505, 555, 559.

25. Στο ίδιο, τ. Α', σ. 544. Βλ. και εδώ σημ. 9.

τον καταστατικό αυτό χάρτη επισημοποιήθηκε η ταξική διαίρεση των κατοίκων του νησιού. Από το ένα μέρος έμειναν οι χωρικοί, η χωρίς δικαιώματα φτωχολογιά της πόλεως, όπως και οι παρακατιανοί κάτοικοί της, και από το άλλο η μειονοψηφία των 51 ή 70 οικογενειών της πόλεως με τα πολιτικά δικαιώματα και τα προνόμια του Καταστατικού Χάρτη. Έτσι, νομικά δημιουργήθηκαν οι ντόπιοι μικροαφέντες, που θα συγκεντρώνονται, όπου τους ώρισαν οι πραγματικοί αφέντες, οι Βενετσάνοι, και πάντα ενόπιον του ανώτατου τοπικού εκπροσώπου της Ενετίας, του Ανώτερου Προνοητή ή του αναπληρωτή του, για να εκλέγουν τις ντόπιες αρχές και για να παίρνουν αποφάσεις για τις ανάγκες και τα συμφέροντα της Κοινότητός των και υποτίθεται και για τα συμφέροντα των χωρικών και των άλλων τάξεων. Και οι Επίσκοποι ακόμα έπρεπε να ήταν από την πόλη, από κάποια οικογένεια δηλαδή της «Κοινότητας», κι όχι από τα χωριά.

Και ακόμη να θυμίσουμε ότι εξετάζοντας τη μεταβατική περίοδο, από τους Δημοκρατικούς Γάλλους έως τους Άγγλους (1797-1810), σημειώνει το μέγα αγαθό της πρώτης ελληνικής ελευθερίας και τα δικαιώματα συμμετοχής όλων στην πολιτική και κοινωνική ζωή, που κατακτώνται μέσα σε ένταση των ταξικών συγκρούσεων<sup>26</sup>:

*Το γενικό λοιπόν πνεύμα της περιόδου αυτής το καθόρισαν από τη μια ο πόθος και η προσπάθεια των λαϊκών τάξεων ν' αποκτήσουν δικαιώματα στην κοινωνική και πολιτική ζωή και να μετάσχουν στ' αγαθά του πολιτισμού, κι από την άλλη η διάθεση και η προσπάθεια των ευγενών να διατηρήσουν τα προνόμιά τους και τα πολιτικά δικαιώματα αποκλειστικά για τον εαυτό τους.*

Στην περίοδο της αγγλικής Προστασίας εντοπίζει τη διαμόρφωση μιας ζωηρής αστικής τάξης, που πάλεψε και επένδυσε στην Ένωση και κέρδισε τη Δημαρχία από τους άρχοντες το 1866, συμμαχώντας με τα λαϊκά στρώματα και υποστηριζόμενη από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ένα ανώνυμο ζωηρό στιχούργημα που παραθέτει, και για την ώρα το προσγράφω στον Γεώργιο Ι. Καββαδία, εικονογραφεί τη χαρά της μεταβολής<sup>27</sup>:

<i>Τα καπέλλα πεσομένα</i>	— και τα φέσια υψωμένα
<i>Εφουμίσαν το παζάρι</i>	— μ' άλλο χρώμα, μ' άλλη χάρι.
<i>Κοινωνία γυρισμένη</i>	— αρχοντιά ξεπεσωμένη
<i>Πως εγίνης ομοιότης</i>	— ένα πλάσμα, αδελφό της.

26. Στο ίδιο, τ. Β', σ. 11.

27. Στο ίδιο, τ. Β', σ. 499. Για τον Γεώργιο Ι. Καββαδία, βλ. τη μελέτη του Βασίλη Φίλιππα σε αυτά τα Πρακτικά.



<i>Περασμένα μεγαλεία</i>	—είναι πλια μυθολογία,
<i>Άρχοντας κι αργαστηριάρης</i>	—τρατολόγος, ταβερνιάρης
<i>Είναι ίσοι, πράγμα ένα</i>	—αδελφάκι' αγαπημένα
<i>Κάρτα, ζύγι, καλαμήδι</i>	—καλαπόδι και κοτσίδι,
<i>Πένα, φκιάρι και σκαφήδι</i>	—άργανο, τζαπί, σφηρίδι,
<i>Είναι όλα' αδελφομένα</i>	—μια χαρά συγχονευμένα.
<i>Πλατοβράκια κ' Εξουσία</i>	—αφομοίωσαν με μία.
<i>Ω Λαέ, χωρίς Χημία</i>	—πως τα φτιάχνεις μια ουσία

Πριν κλείσω αυτήν την ανακοίνωση δεν θα ήθελα να παραλείψω μια γενική αναφορά στους ιστοριοδίφες και τους χρονικογράφους του 20ού αιώνα (θυμίζω ανάμεσά τους τον Γεράσιμο Δρακονταειδή<sup>28</sup>, τον Αντώνη Π. Φίλιππα<sup>29</sup>, τον Γεράσιμο Φιλ. Περδικάρη<sup>30</sup>), που ανέδειξαν μαρτυρίες για τη συμμετοχή των αγροτικών και των λαϊκών στρωμάτων της πόλης στη ζωή των θεσμών και των φορέων που ιστόρησαν. Αυτονόητη είναι η αναφορά στον Πανταζή Κοντομίχη (1924-2005), που κράτησε τη Λαογραφία παρούσα για 50 χρόνια και μας χάρισε το πολύτιμο λαογραφικό corpus και ανέδειξε τη λαϊκή συμμετοχή με τα χρονικά για το Θέατρο και τον Τύπο<sup>31</sup>. Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στον Νίκο Γ. Σβορώνο (1911-1989)<sup>32</sup> κυρίως για όσα έγραψε το 1975 για τον Βαλαωρίτη και διαβάστηκαν στις πρώτες Γιορτές Λόγου και Τέχνης μετά τη Μεταπολίτευση:

28. Γεννήθηκε και έζησε στον Άγιο Πέτρο (1885-1970). Το πιο γνωστό του έργο: *Σύντομη Ιστορία Λευκάδος και Λαογραφικά Αγίου Πέτρου*, Αθήνα 1970, 8ο μικρό, 144 σ. Τώρα όλο του το έργο συγκεντρωμένο από τον Απόστολο Μαργέλη: Γεράσιμος Δρακονταειδής, *Ενθυμήματα της ιστορίας και της ζωής*, Πάτρα 2005, 457 σ.

29. Λευκάδα 1905-Αθήνα 1999. Το κυριότερο έργο του: Αντώνης Π. Φίλιππας – συνεργασία Στέλλας-Νίκης Α. Φίλιππα, *Η Φιλαρμονική Λευκάδος (Ιστορική πορεία 135 χρόνων)*, τ. Α' - Β', Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1985-1986, 8ο, 415 + 427 σ. Πολύτιμη είναι και η *Γενεαλογία μου*, που άφησε χειρόγραφο (104 σ.) στην κόρη του κ. Στέλλα-Νίκη Α. Φίλιππα, στηριγμένη σε αρχαιακές και προφορικές μαρτυρίες για την οικογένεια του πατέρα του, της μητέρας του και του πατέρα της συζύγου του. (Βλ. και Θανάσης Καλαφάτης, «Αντώνης Φίλιππας 1905-1999. Μουσική και ιστοριογραφία», εφ. *Τα Νέα της Λευκάδας*, φ. 608, Λευκάδα 26 Αυγούστου 2006).

30. Λευκάδα 1918-1996. Γεράσιμος Φιλ. Περδικάρης, «*Ορφεύς*» *Λευκάδος 1937-1988. Μισός αιώνας πολιτιστικής πορείας*, καλλιτεχνική επιμέλεια Γιάννης Π. Βουκελάτος, Λευκάδα, Μουσικοφιλολογικός Όμιλος «Ορφεύς», 1992, 4ο, 286 σ.

31. Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας, Πανταζής Κοντομίχης, *Πενητάχρονα πνευματικής πορείας. Αναγραφή των Δημοσιευμάτων του και η ομιλία του Τ. Ε. Σκλαβενίτη στην τιμητική εκδήλωση της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Λευκάδα 1996, 8ο, 24 σ. Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, «“Αλλιώς μιλεί ο ξαρμάτωτος και αλλιώς ο αρματωμένος”». Ο Πανταζής Κοντομίχης και η λαογραφική του σκέψη», Εται-

[...] απλές εντυπώσεις, κάποιες εντυπώσεις από το ξαναδιάβασμα της ποίησης που είχε γεμίσει τα παιδικά χρόνια ενός ανθρώπου που θέλει να ζει σαν σύγχρονος την ελληνική ιστορία και τα πνευματικά της δημιουργήματα. [...] Για τον ποιητή Βαλαωρίτη δεν υπάρχει καμιά διαχωριστική λογική γραμμή ανάμεσα στην έννοια έθνος και στην έννοια λαός. Έθνος και λαός ταυτίζονται και εθνική ελευθερία και ανεξαρτησία ταυτίζεται με τη δυνατότητα του να καρπώνεται ο δουλευτής τον κόπο του. Και η ιδέα τούτη δεν εκφράζεται για πρώτη φορά στον Φωτεινό, όπου οι κοινωνικές προεκτάσεις της επανάστασης της βουκέντρας είναι περισσότερο διάφανες· εκφράζεται ήδη στους δυνατούς στίχους του Διάκου.

*Σήμερ' αρχίζει ο κάματος. Ήρθαν τα πρωτοβρόχια,  
θα 'μεθα μεις η πρωιμιά. Άφαντος ζευγολάτης,  
που δε δειλιάζει στη σπορά, κρατεί το χερολάτη.  
Τ' αλέτρι τρίζει στ' όργωμα... ήταν η γη χερσάδα  
και το γενί θα μπει βαθιά... Το γήμορο δικό μας...<sup>33</sup>.*

Άλλη οφειλόμενη αναφορά πρέπει να γίνει στον Δήμο Μαλακάση (1923-1997), τον πολυτάλαντο λειτουργικό διανοούμενο στην κοινωνία του, που για τέσσερις δεκαετίες δημιουργούσε, προβλημάτιζε και προκαλούσε συζητήσεις και για ιστορικά προβλήματα (στηριγμένος κυρίως στα συμβολαιογραφικά αρχεία), για θέματα ανόδου, παρακμής και διαδοχής των κοινωνικών τάξεων της πόλης (άρχοντες κτηματίες, εμποροκτηματίες, αστοί έμποροι, χωριάτες αστοί), των συγκρούσεων και του συμφυρμού τους, στο πλαίσιο ενός δομικιστικού ερεθιστικού σχήματος ερμηνείας των κοινωνικών εξελίξεων και ανακατατάξεων στην οικονομική και κοινωνική ζωή<sup>34</sup>. Οι

---

ρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά ΙΓ' Συμποσίου, Ο λαϊκός πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίρης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 11-13 Αυγούστου 2008, Αθήνα 2009, σ. 25-35.

32. Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», ό.π., σ. 39. Βλ. και το βιβλίο *Ο Νίκος Γ. Σβορώνος για τη Λευκάδα και τους Λευκαδίτες*, επιμέλεια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2010.

33. Νίκος Γ. Σβορώνος, «Ο Βαλαωρίτης ιστορικός. Απλές σκέψεις ξαναδιαβάζοντας το έργο του», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισαγωγή – επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα 1982, σ. 412. Εδώ στο παράθεμα από τον «Αθανάση Διάκο» ακολουθήσα την έκδοση: *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β', Ποήματα και Πεζά*, επιλογή και φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης – Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1981, σ. 117, στίχοι 172-175. Βλ. και «Βαλαωρίτης '79. Η εισήγηση του Νίκου Σβορώνου», *Άλλαγή, Λευκαδική αγωνιστική εφημερίδα*, έτος Α', αρ. 1, Γενάρης 1980.

34. Δημήτρης Σπ. Τσερές, «Όψεις του γενικού και του τοπικού στο πεδίο της Λευκαδικής Λογισσύνης: Η περίπτωση του Δήμου Μαλακάση. Πίνακες και επεξεργασμένα

αφηγήσεις του «μινιατούρες λόγου που συναγωνίζονται εκείνες του ζωγραφικού πινέλου», όπως τις χαρακτήρισε ο Ροντογιάννης<sup>35</sup>, διανθίστηκαν «με μια πολύ ελάχιστη δόση χιούμορ, δηλαδή με μια δόση σαρκασμού “μετά συμπαθείας”», όπως ομολογούσε ο ίδιος, αλλά ο Μαλακάσης δεν μπορεί να θεωρηθεί ραψωδός της ακμής και της παρακμής του αρχοντολογίου<sup>36</sup>. Αν ψάχνουμε για τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη της Λευκάδας, ίσως θα πρέπει να αρκεστούμε στη σειρά των ευαίσθητων λευκαδίτικων ηθογραφιών του Μεσοπολέμου, δημοσιευμένων (1928-1936) αλλά ξεχασμένων, της Ανδρομάχης Φίλιππα-Χαριτωνίδου (Λευκάδα 1891-Αθήνα 1969), που συγκεντρώθηκαν το 2010 σε βιβλίο<sup>37</sup>.

\* \* \*

Παρακολουθήσαμε σε γενικές γραμμές τη δεξίωση, τη μεταχείριση από τους ιστορικούς της Λευκάδας των ανώνυμων συλλογικών σωμάτων, που βαδίζουν άφωνα και αναπολόγητα στην κρίση της ιστορίας, όπως συνέβαινε συνήθως και στην πραγματική τους ζωή. Φάνηκε ίσως ότι η μεταβολή στην αντιμετώπισή τους έγινε σταδιακά και εντονότερα στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όχι μόνο γιατί η τεκμηρίωση της λευκαδίτικης ιστοριογραφίας βελτιώθηκε, αλλά γιατί οι μεταπολεμικοί Λευκαδίτες ιστορικοί ακολούθησαν προωθημένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και συχνά καινοτόμησαν στην ερμηνεία των φαινομένων, ανταποκρινόμενοι στα αιτήματα των κοινωνικών μεταβολών που συντελέστηκαν στη μακρόσυρτη ιστορική διάρκεια.

Ο δρόμος που διανύθηκε από τους ιστορικούς της Λευκάδας στην εξιστόρηση των αφανών ίσως βοήθησε και στην αυτογνωσία της λευκαδίτικης κοινωνίας και τελικά στην πνευματική της καλλιέργεια, που είναι προϋπό-

---

στοιχεία από την αρθρογραφία του στον Λευκαδίτικο Τύπο (1955-1997)» [Αναγραφή 242 δημοσιευμάτων στον Τύπο και 11 αυτοτελών δημοσιευμάτων-ανακοινώσεων σε συνέδρια και δημοσιεύσεων σε περιοδικά: λαογραφία (αστική) – ιστορία – πολιτισμός – νοοτροπίες και συμπεριφορές των κατοίκων της πόλης της Λευκάδας]. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Δήμος Μαλακάσης 1923-1997. Τιμητική εκδήλωση*, Αθήνα 10 Δεκεμβρίου 2005, Αθήνα 2006, σ. 19-104, κυρίως σ. 22-24, 30-31, 34-35· Σπ. Ι. Ασδραχάς – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», *ό.π.*, σ. 41.

35. Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία...*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 510 και 694.

36. Δήμος Μαλακάσης, *Το Χρονικό των εμποροκτηματιών της Αγίας Μαύρας 1820-1920 (Μέρος από την εργασία «Επαγγέλματα – Μαγαζιά – Τέχνες – Εργαλεία, 1840-1940»)*, Αθήνα 1982, 52 σ. Το παράθεμα στη σ. 13.

37. Ανδρομάχη Φίλιππα-Χαριτωνίδου, *Ηθογραφίες λευκαδίτικες*, Επιμέλεια – Επιλεγόμενα – Γλωσσάρι Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Δημήτρης Σπ. Τσερές, Βασίλης Φίλιππας, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2010, 8ο μικρό, 294 σ.

θεση για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων και για το ξεπέραςμα ιδεολογικών αποκλεισμών και στερεοτύπων, που δημιουργήθηκαν σε δύσκολες περιόδους της πορείας της διασπασμένης λευκαδίτικης κοινωνίας και δείχνουν απροσδόκητη ίσως αντοχή, καθώς αναπαράγονται και σε ομαλότερες εποχές, με τη συμμαχία νοοτροπικών αρχαϊκότητων και κοινωνικών αδρανειών.

